

KÖNYVESPOLC

A Szántódi Füzetek¹

Az utóbbi három évtizedben erőteljesen felendült és mindjobban szakmaivá váló honismereti tevékenység több gócpontot alakított ki magának.

Mint hogy monográfiát nem sok helyen, és gyakran egyáltalán nem lehet írni, sok helyen a legcélszerűbbnek látszott a részkérdésekről szóló tanulmányokat egy – egy folyóirat, vagy bármily más többé – kevésbé rendszeresen megjelenő periodikák számára elkészíteni. Így, ezen igények kielégítése céljából is szerveződtek a vidéki, vegyes profilú, némelyik alcímében is bevallott honismereti, vagy helytörténeti folyóiratok. Mint például Somogyban is a Somogy, vagy kimondottan honismereti célkitűzésekkel a Somogyi Honismeret. Itt kell megemlékeznünk a somogyi helytörténeti kutatások és feldolgozások két nagy, intézményhez kötött publikációs lehetőségéről is; a *Somogy Megyei Múzeumok grandiózus évkönyveiről* és a *Somogy Megyei Levéltár* ugyancsak monumentális *Somogy múltjából* című, természetét tekintve évkönyv sorozatáról. Ezek a megjelentetési formák – különösen a két utóbbi – arra is jók, hogy elhárítsák az ezen a téren sajnálatosan elburjánzott és még ma is fellelhető, sőt időnként újratermelő dilettantizmust, provinciális szemléletet. Ezekben a folyóiratokban, évkönyvekben közreadott cikkeknek, tanulmányoknak van, illetve kell, hogy legyen egyfajta közös igénye, célkitűzése; az tudni illik, hogy szellemiségükben is egy bizonyos átfogó, összegző, monografikus törekvést szolgáljanak.

Hasonlóképpen iskola-, vagy műhelytermékeknek foghatók fel azok a helytörténeti publikációk, amelyeket nagyobb terjedelműknél fogva, gazdagabb illusztráltságuk miatt önálló kiadványként, füzetként vagy könyvként jelentetnek meg. Legtöbbször sorozatot alkotnak. A helytörténeti munkák legmagasabb színvonalának kell tekintenünk a sorozatot, aminek a keretei között, bármily különbözőek legyenek is az egyéni megnyilvánulások, a szerkesztő valamilyen egységet hoz létre. Vagyis a szerkesztőnek sorozatok esetében különleges, nehéz, de szép feladata, szerepe van. Ezért azután a sorozatszerkesztők legtöbb esetben azonosak a sorozatot kigondoló, létrehozó személyiségekkel, azaz az iskola-, műhelyformáló egyéniségekkel.

Ha a *Szántódi Füzeteket* kezünkbe vesszük mindenek előtt azt kell megállapítanunk, hogy esetükben tényleg egyfajta iskola-, műhelymunkáról van szó. Ha még jobban megnézzük ezeket az izléesen kiállított füzeteket, még az is kiderül belőlük, hogy a sorozat szerkesztője – *Kanyar József* – nem azonos a szántódi iskola, vagy műhely kigondolójával, a *Szántód Pusztai Kulturális Központ* létre-

hozójával. Márcsak a nem mindennapiság ténye miatt is, sorozatunk ismertetésénél fel kell említenünk, a Szántódpusztát „megcsináló” *Boross Marietta* ne-vét. Ha ugyanis *Boross Marietta* nem kötődött volna úgy Szántódpusztához, ahogy kötődött, soha se lett volna Szántódi Kulturális és Idegenforgalmi Központ, és nem lett volna Tudományos Bizottság.

Boross Marietta Szántódpusztán, az intézői lakban született. Apja *Boross Jenő*, a Tihanyi Apátság ősi birtokának nagyműveltségű intézője agronómiai és birtokszervezési kutatásokat is végző ember volt. Lányának igyekezett a lehető legjobb nevelést nyújtani és nagy örömmel töltötte el, hogy *Marietta* olyan jól érezte magát a pusztán, hogy már gyermekkorában érdeklődött a földművelés, a kertkultúra, az állattenyésztés (főleg a lovak) iránt. *Boross Marietta* középiskolai és egyetemi tanulmányai, külföldi tanulmányútjai során sem szakadt el Szántódpusztától. Mezőgazdasági tanulmányok után a budapesti egyetem néprajzi tanszékén tanult tovább. Tálasi István egyik legkiválóbb tanítványa volt és amikor 1950-ben végzett, természetes volt, hogy a Néprajzi Múzeumba került muzeológusnak. Mint etnográfus-muzeológus agráretnográfiaival és népi iparművészettel foglalkozott. Egymás után jelentek meg feltűnő keltő tanulmányai a magyar és külföldi szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben. Szerencsés időben végzett és szerencsés időben jutott álláshoz a Néprajzi Múzeumban, amikor még az osztályharc nem akadályozta meg ebben. Viszont a későbbiekben sok mellőzést kellett elviselnie, többek között azt is, hogy a Somogy megyeiek elfeledtek róla, nem tartották számon érdemes gyermekei között. Szántódpusztával is megszűnt minden kapcsolata, bár soha se felejtette el.

Az idők enyhülésével, majd megváltoztatásával módja volt Szántód-pusztára ellátogatni. Igen rossz tapasztalatokat szerzett és elhatározta, hogy megmenti Szántódpusztát, a szülőhátát, a pusztát, az uradalom értékeit. Elkezdett tárgyalni, terveket dolgozott ki, de mindebből csak akkor lett valami, amikor a SIÓTUR, Somogy Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala felfedezte *Boross Marietta* terveiben a maga elsőrendű érdekeltiségét. *Fodor János*nak, a SIÓTUR igazgatójának hervadhatatlan érdemei vannak abban, hogy *Boross Marietta* tervei kezdtek megvalósulni: Szántódpuszta a Déli-parthoz tartozó, a Szántód-Rév körül kiala-kult üdülő-, turistaforgalomban érdekelt, sajtós tartalommal bíró idegenforgalmi bázissá fejlődött rövid idő alatt. *Boross Marietta* megvalósította azt a tervét is, hogy egyfajta tudományos központtá, iskolává-műhellyé is fejlesztí Szántódpusztát. A megye tudományos-, közművelődési intézményeinek bevonásával, a SIÓTUR-ra támaszkodva létrehozta a *Szántód-pusztai Tudományos Bizottságot*. A Bizottság munkájába azonnal bekapcsolódtak a somogyi helytörténet-honis-

¹ A hetvenöt esztendő Boross Mariettát köszönti az ismertetés.

meret ismert képviselői: Kanyar József, Zákonyi Ferenc, Tüskés Tibor, Laczkó András és mások. A Szántód-pusztai Tudományos Bizottság feladatául tűzte ki, hogy felkeresi a legalkalmasabb embereket, azokat, akik meg tudják írni Szántódpuszta és környéke, vagy ha kissé távolabb is néznek, a Délipart, a Balaton vidék történetét. Eleve azzal a célkitűzéssel indultak, hogy a részekre vonatkozóan végeznek kutatásokat, felülvizsgálják az addigi feldolgozásokat, adatközléseket, új forrásokat tárnak fel és rész tanulmányokat készítenek, amelyeket egy valamiképp elkészítendő monográfia előtanulmányaiként is lehet majd használni. Magától vetődött föl egy, a készülő tanulmányokat megjelentető füzet sorozat kiadásának igénye és terve.

A Szántódi Füzetek első száma 1980-ban jelent meg. Ma, amikor ezeket a sorokat írom, az 1988-ban megjelent tizennegyedik (XIV.) számnál tartanak. Ha átnézzük az egyes füzeteket a tárgyszerinti legnagyobb változatosságot láthatjuk. Természettudománytól kezdve, régészet, földrajz, történelmen, néprajzon, irodalomtörténeten át az általános művelődéstörténet sokminden tudományágát megtaláljuk. S talán nem is ez volna a fontos, hanem az, hogy az egyes tárgykörökhez megtalálták a megfelelő szakembereket, sokszor új, a somogyi-, balatonkörnyéki helytörténeti-honismereti munkálatokban eddig nem szerepelt munkatársakat.

A Szántódi Füzetek egyes számainak címei, és a tárgykörök felmentenek bennünket attól, hogy a sorozatot tartalmilag ismertessük.

(I.) *Péterffy Ida*: Pálóczi Horváth Ádám Szántódon. (II.) *Zákonyi Ferenc*: A szántódi rév története. (III.) *Boross Marietta*: A balatonendrédi csipke története. (IV.) *Sági Károly*: Szántódpuszta története a magyar államalapításig. (V.) *Magyar Kálmán*: Szántódpuszta és környéke a középkorban. (VI.) *Tüskés Tibor*: Szántód az irodalomban. (VII.) *Magyar Eszter*: Szántódpuszta a török hódoltságtól a szabadságharcig. (VIII.) *Péterffy Ida*: Levelek Szántódról. (Pálóczi Horváth Ádám leveleiből, verses és prózai munkáiból való válogatás.) (IX.) *Fülöp Éva Mária*: Szántódpuszta kapitalizmus-kori agrártörténete 1848 – 1945. (X.) *Ágostházi László – Boross Marietta*: Szántódpuszta építéstörténete. (XI.) *Szapudi András*: Csillagom, révészem címmel egyrészt a híres – neves szántódi révvel, másrészt az ott kialakított tudományos műhellyel foglalkozó rövid írásait adja közre. (XII.) *Együd Árpád*: Szántódpuszta és környéke szájhagyománya. (XIII.) *Marosi Sándor – Szilárd Jenő*: Szántódpuszta és környéke természetrajza. (XIV.) *Ponyi Jenő*: A Szántód-Tihany környéki tóvíz élővilága.

A bemutatott tizenegy füzetről a napokban volt szerencsénk olvasni egy érdekes ismertetést: *Kocsis Klára* Tizenegy szárnyú legyező című írását, a siófoki Hazánkban. Nagy élvezettel és nagy aggodalmakkal... Az élvezetet az váltotta ki, hogy tanujelét láthattuk a tartalmas cikkben annak, hogy a helybeliek, jelesül a déli-partiak is tudnak a velük, az értük tett szellemi erőfeszítésekről, kellően értékelik azokat, ragaszkodnak hozzájuk. Az aggodalmak pedig onnan származnak, hogy a Szántódi

Füzetek sorozata, ez a tizenegy szárnyú legyező, 1988-ban, a tizennegyedik számmal bezárult; a füzet sorozat megszűnt. Hét éve tartják már becsukva a legyezőt, elég régen ahhoz, hogy feltegyük a kérdést: mikor nyitják ki? Sőt, egy kicsit türelmetlenebbül: Mikor nyitják már ki azt a legyezőt? Szóval: Nyissák már ki végre!

Dankó Imre

NÉMETH PÉTER:

Tarcal I.

Tokaj – Hegyalja történeti irodalmának gyarapodása az elmúlt másfél évtizedben rendkívül intenzív. Elég arra gondolnunk, hogy Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tállya, Rátka önkormányzatai megjelentették a helytörténet kutatás legfrissebb eredményeit, s napvilágot látott a *Tokaj Várostitörténeti tanulmányok I – II. kötete*. Emellett meg kell említenünk a *Tokaj és Hegyalja* füzet sorozatot, a Tokaji Múzeum kiadványát, amelynek már a XVII. füzet nyomdakész állapotban van. Tokaj – Hegyalja identitására jellemző az erős történeti tudat, ezek a munkák éppen erre a tudati tényezőre apellálva érnek el szép sikereket. Az önkormányzatok szinte kötelességüknek érzik a kiadványok támogatását. Tarcal ehhez a kiadványsorozathoz csatlakozott akkor, amikor megbízást adott a Nyiregyházi Jósza András Múzeum szakembereinek történeti tanulmányok megírására. Így állt össze a Tarcal I. kötet, amely e három összefoglaló munkát tartalmazza: 1. Tarcal története a honfoglalástól a mohácsi vészig (*dr. Német Péter*). 2. Tarcal mezőváros esemény-, gazdasági és társadalomtörténete a mohácsi csatától 1711-ig. (*Ulrich Attila*). 3. Tarcal mezőváros gazdaság-, társadalom- és eseménytörténete 1711 – 1848 között. (*Árva Ferenc*).

A Hegyaljának mindig is voltak elkötelezett kutatói, munkáik igazolják az elegendő elfoglaltságot a tájegység iránt. Mai jeles képviselőjük Németh Péter, aki a szomszédos megyében régész-történész. Szabolcs megyével foglalkozva számos csatlakozási ponton ismeri a Hegyalját. Ő az, aki tisztázta Tokaj Történetével kapcsolatban a *Kőrév* fogalmát és többek között megírta Tolcsva Árpád-kori történetét.

A honfoglalással induló tanulmánykötet számunkra azért is fontos, mert immáron egy évszázada foglalkoztatja a szakembereket és az érdeklődő közvéleményt, a híres Tarcal Vezér sírlelete. Németh Péter indokolt módon, a település történetének tárgyalásakor nem kerüli meg a kérdést. A helynév (Tarcal) eredetének tisztázása közben vizsgálja ezt a problémakört. Kétségtelen tény – bizonyítja a szerző –, hogy e tájnak, illetve magának Tarcalnak, a Kopasz-hegységnek fontos szerepe lehetett a honfoglaláskori eseményekben. Másképp elképzelhetetlen, hogy a hegy nyugati lábához temetnek egy olyan személyt, akit fővezérnek gondolhatunk a rendkívül gazdag sírmellékletekből. Németh Péter a monográfia bevezető tanulmányában elkerüli a helytörténeti mo-

nográfiaakra annyira jellemző gyakorlatot, ő pontos időrendet alkot és nem állítja: „Ez a hely már az ősidők óta lakott település volt.”

A szerző nagy fontosságot tulajdonít Tarcal fejlődése szempontjából a település (és környéke) királyi birtok voltának. E kedvező birtokviszonyt a tatárjárás változtatja meg, és attól kezdve egyházi és világi birtokosai lesznek. Zsigmond király újra birtokai közé sorolja Tarcalt és ezután birtokosai között meghatározó szerepük van a királyi családoknak, illetve a királyi családokkal kapcsolatban álló főuraknak. Az ország hadi helyzetéből következően, a XVI. század közepétől egyre nagyobb szerephez jutnak a katonák, hadvezérek (Bocskai, Rákóczi). Míután a város jelene és jövője szempontjából fontos mozzanat volt a mezővárosi jog megszerzése, a szerző figyelmét e kiváltság időpontjának tisztázása köti le: az 1517-es urbáriumhoz kapcsolja a tényleges mezővárosi státust.

A következő fejezet Ulrich Attila munkája, aki Tarcal történetét 1526 – 1711-ig tárgyalja. Ekkorra mind a város, mind Hegyalja számára meghatározó erőt jelent a szőlő és bor termelése, valamint a reformáció.

Több szempontból tisztázott a reformáció e térségben történt rohamos elterjedése és meg erősödése. Nem lehet véletlen, ezt közvetett úton a szerző tanulmánya is bizonyítja, hogy e tájon fordítják le a Bibliát és itt nyomatják ki, Vizsolyban 1590-ben. E két tényező együttes hatására Tarcal egyre erőteljesebben városiasodik. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a térség szőlőrend-tartásait (pl.: 1613, 1641), a település működését biztosító törvényeket és a közel hasonló jelentőségű szokásjogot sem. A város virágkorát éli a XVI-XVII. században, annak ellenére is, hogy az állandó háborúk meghatározzák e korszakot. Gazdasági erejét nem roppantják meg a háborúk hozta terhek és a földesúri törekvések sem. Az egész térséget meghatározta a reformáció hatékony szervezeti élete; Erdőbénye, Sárospatak, Tokaj iskolái. A református egyház gazdasági erejét a szőlőbirtokok és a bor – főleg aszú – értékesítése jelentette.

A feudalizmus utolsó másfél évszázadának (1711 – 1848) tarcali történetét Árvai Ferenc dolgozta föl. Miközben végigkíséri az előző fejezetekben is hangsúlyozott kérdésköröket, gazdasági viszonyokat, társadalmi életet, a forrásanyag birtokában újabb témák is helyet kapnak a munkájában: pl. Tarcal mezővárosi egyház- és iskolatörténete, mezővárosi jog és jogszolgáltatás.

Külön is hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak a jobbbágyaságot, mint munkaerőt vonzotta e táj, hanem sajátos társadalmi-politikai helyzetéből adódóan az armalista nemességet is. A népesség 10-15%-át alkották a taksás jogviszonyban élő kis-nemesek. Többször tettek kísérletet a kötöttségek alóli kitérésre, de helyzetük 1848-ig alapvetően nem változott. Tarcal mezőváros társadalmában is mindvégig erős marad a kereskedő réteg és jelentős szerepet töltenek be a céhek (iparosok). Noha ezt a szerző nem fejtette ki – más városok pl.: Sárospatak, Tokaj, vélhetően Tarcal – vezető-

testületében (magisztrátus) kellő arányban jutottak szerephez a kereskedők és iparosok.

A kötet értékét fokozzák a mellékletek, melyek a szöveg téziseit alátámasztják, indokolják és a továbbgondolkodásban is fogódzót jelentenek.

Tarcal monográfiájának első kötete jó és hasznos munka, szívesen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Kívánatos, hogy megjelenjen a város történetét 1848-tól napjainkig bemutató II. kötet. (Tarcal, 1996. 120 old.)

Jaczkó Zsolt

Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről¹

A Viharsarok helységei sorozatban ünneplik vagy rövidesen ünnepelni fogják valamennyi kerek évfordulójukat. Ugyanis a töröktől visszafoglalt területeket a Habsburgok „*jus armorum*nak” tekintették és azokat 1695-ben kivették a magyar kormányzások hatásköréből és az udvari kamarától függő kormányzások fennhatósága alá helyezték. Így történt Békés vármegyével is, amely 1720-ig kincstári birtok volt. Ekkor kapta meg Har-ruckern János György a Békés, Csongrád és Zaránd vármegyékben lévő és a kincstárra „szállt” jószágokkal együtt a mai Orosháza közigazgatási területét is, amelynek „harmadik alapítására” csak ezt követően 1744-ben került sor.

A 250 éves évforduló megünneplésének – véleményünk szerint – kiemelkedő momentumát jelentette e tanulmánykötet megjelenése.

Már régóta tudjuk, hogy Szabó Ferenc történész iskolát teremtett nemcsak Békés megyében, de a Dél-Alföld egész területén. Sorozatban jelentek és jelennek meg a jobbnál jobb tanulmánykötetek az ő közreműködésével és szerkesztésében. Szinte valamennyi kötetben egy-egy fontos, az általa tárgyalt problémakört valamilyen új megvilágításban bemutató tanulmányát, dolgozatát is olvashatjuk. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy egy kiadó igazán felvállalhatná, hogy a jelentősebb tanulmányait egy kötetben megjelenítse, mintegy összefoglalásként eddigi szakirodalmi tevékenységének.)

Most Hévvízi Sándor orosházi múzeumigazgatóval együtt szerkesztették e tanulmánykötetet. Szabó Ferenc szerkesztőtársával együtt bebizonyította, hogy a „hátrányos helyzetben” lévő (hiszen levéltártól, tudományos könyvtártól és intézménytől távol élnek), az amatőrnek számító helytörténészek (hiszen eredeti hivatása nagyrésztüknek nem a történetírás) lelkes csapatával ilyen színvonalas, az adott témában sok újat bemutató, egységes alkotást tudnak megjelentetni. A tanulmányok hangvétele, ahogy „*sine ira et stu-*

¹ Szerkesztette: Hévvízi Sándor és Szabó Ferenc. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 19. Orosháza, 1995. 438 old. Orosháza Város Önkormányzata és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága közös kiadványa.

dió" tárgyalják az eseményeket, a felkészültségük az adott témakörben, amelyet általában a közölt szakirodalom, a jegyzetapparátus is jellemez, a mértéktartó következtetések, amelyet éppen a tudományos igazságok bemutatásával tudnak ilyen elegánsan ábrázolni – mind – mind a szerkesztők inspiráló jelenléte nélkül elképzelhetetlen lenne.

Pintér János: Az Orosházi Evangélikus Egyházközség oktatási, nevelési munkája és kulturális hatása a település életében című dolgozata nyitja a tanulmányok sorát. Nem véletlen Pintér téma-választása, hiszen az 1744-ben harmadszor is újratelepülő Orosháza alapjait éppen a Zombárol áttelepülő dunántúli evangélikusok vetették meg. Az egyházi iskolákat és annak tanítóit, a lelkészeket, mint a kultúra terjesztőit mutatja be a szerző, kiemelve a zenekultúra terén is elért kitűnő eredményeket.

A közösségi élet első orosházi megnyilvánulásait *Baranyai Kálmán* dolgozata mutatja be. Előnye dolgozatának, hogy a kutatás módszereit is részletezi. Talán több szöveges elemzést is elbírt volna ez a hatalmas tényanyag. Ugyanakkor lényegretörően, avatott tollal ad képet az elsőgenerációs családi közösségek jellemző vonásairól.

Érdekes volt végig kísérni *Kiss A. Sándor* dolgozatában a Vas megyéből Orosházára telepedett Sági Kiss család történetét, amelynek hitelességét a közölt mellékletek csak megerősítettek.

Orosháza első térképét *Dénes György* mutatja be, amely a községet és a szomszédos pusztákat is ábrázolja az 1753. évi állapotoknak megfelelően. A szerző tudományos feldolgozását adja a tulajdonában lévő térképnek és ezzel nagymértékben bővíti azokat az ismereteket, amelyek az 1744-ben települt helység első évtizedét regisztrálják.

Dénes György kitűnő tanulmányához kapcsolódik *Hévízi Sándor* orosházi helynevekről készült dolgozata, amely rögzíti és a szerzőtől megszokott színvonalon elemzi az újratelepülés utáni évtizedek földrajzi névanyagát. Így kaphatunk pontos képet a XVIII. század azon földrajzi neveiről, amelyet a főleg kézíratos térképek őriztek meg számunkra.

Igen figyelemreméltó *Hajdú Mihály* tanulmánya, amely az orosházi családnevek és foglalkozások 1931. évi összefüggéseivel foglalkozik. A téma feldolgozása során *Szabó Ferenc* tanulmánya volt az első 1993-ban, amely az egyik orosházi városnegyed 1928. évi családneveit vizsgálta, és azok gyakori előfordulását egybevetette az 1752. és 1800. évi adatokkal is. *Hajdú Mihály* ezt a munkát folytatta az 1931. évi családnevek és a különböző foglalkozásnevek alapján végzett elemzéseket és mutat be megbízható adatokat és következtetéseket, amelyek megállapításai a mai Orosházán élő lakosokat is érintik valamilyen formában.

Járol József történeti néprajzi adatokat közöl tanulmányában az 1848 előtti Orosházáról. Dolgozatában kiegészíti, pótolja az 1965-ben kiadott Orosháza néprajza című kötetben fel nem tárt, be nem mutatott adatokat, főleg a XIX. század elejének forrásai alapján.

Herczeg Mihály az 1869. és az 1888. évi katonai térképfelvételeken mutatja be az Orosháza környéki tanyavilágot. Kitér dolgozatában arra is, hogy az orosházai hogyan, mi módon és mikor hatoltak be a Vásárhelyi Pusztába.

Szabó Ferenc nem először ír a tanyai közigazgatás rendszeréről, történetéről. Jelen dolgozatában a tanyai közigazgatás orosházi történetét vázolja az első világháborútól a városra alakulásig. Úgy tűnik, hogy e kitűnő dolgozat egy sorozat része, amelynek akár további folytatását, akár szintézisét örömmel várjuk.

Szenti Tibor nagyon érdekes és figyelemreméltó tanulmányt írt az 1948 – 1955 között Orosházáról elinduló fehérgárdista mozgalomról őt résztvevő visszaemlékezése alapján. Még jelen dolgozata, sőt, az 1985-ben megjelent „Paraszttvallomások” című kötete műfaját is meghatározta: orális történelmi tanulmánynak nevezi írásait, hiszen azok forrása az egybehangzó szóbeli visszaemlékezés. Magunk részéről is találónak és elfogadhatónak érezzük ezt a terminológiát.

Kedves színfoltként jelenik meg a tanulmányok sorában *Csizmadia Lajos* érdelemgazdag visszaemlékezése, amely az orosházi evangélikus népiskola államosítás előtti 25 évét mutatja be. Dolgozatából nemcsak az iskola tiszteletreméltó munkáját ismerhetjük meg, hanem olyan kiváló pedagógus egyéniségének pályaképét is felvillantja, akik példaképek lehetnek a mai pedagógus-nemzedék előtt is.

Szervesen kapcsolódik e témakörhöz *Fekete Sándor* tanulmánya, amely a mezőgazdasági középfokú oktatás orosházi kialakulását, gyökeret eresztését és rövid történetét ismerteti.

Filékgy György és *Takács Mónika* *Fekete Zoltán* professzor életéről és munkásságáról közöl adatokat. A neves tudós talajtanl foglalkozó publikációinak száma meghaladja a 300 dolgozatot, közötté 21 könyv, könyvrészlet található. Ez az ismertetés hiánypótló, hiszen sem az Életrajzi lexikon egy köteté, sem az Új magyar lexikon nyolc köteté nem emlékezik meg *Fekete* professzor munkásságáról. Éppen ezért fájóan hiányzik a dolgozatból a kitűnő tudós elhunytának az időpontja.

Rangos irodalmi elemzés mutatja be *Bakó József* költőt, tanyai tanítót, az orosházi tanyavilág „eseményekben élő ritka emberét” *Elek László* avatott ismertetésében. A tanulmányt *Bakó József* műveinek gazdag felsorolása egészíti ki.

Bezdán Sándor tanulmánya az 1867 – 1918 közötti orosházi egyesület-típusokat részletezi. Összefogottan, a teljesség igényével közli az egyesületek alakulási és működési feltételeit, társadalmi bázisát, kapcsolódási pontjait.

Dinnyés István a város zenei életéről szerzett benyomásairól emlékezik színesen, élvezetes stílusban, bő illusztráció kíséretében.

Takács László irodalmi muzeológusi emlékezései jól mutatják a Szántó Kovács Múzeum, de a város kapcsolódási pontjait, helyét a Dél-Alföld kulturális életében. Ugyanakkor egy filológus „örömteli gondoljaival” is megismerkedhetünk.

Koszorús Oszkár a város sportéletének fejlődéséről, és a gondokkal, bajokkal is tetézett hétköznapijairól tudósítja az olvasót. Természetesen elsősorban a labdarúgás viszontagságai szerepelnek dolgozatában.

Juhász Irén régész szakszerű és kitűnő stílusban megírt dolgozatában mutatja be a késő avar kori leletek feltárását, jelentőségét és az azokból levont következtetéseket. Dolgozatát bőven illusztrálja és utal a felhasznált szakirodalomra is.

Befejezőként *Pálfi Imre* ismerteti a város belterületi csatornázásának helyzetét, történetét és a fejlesztési javaslatait.

Szólni kell még két nagyobb illusztrációs blokkról. Az egyik a 125 esztendő *Gyopárosfürdő*ről készült levelezőlapok alapján készült képek sora, amelyek az 1910-es évektől az 1930-as évekig terjedő időszakot mutatják be. A levelezőlapok Szabó Ferenc gyűjteményéből kerültek bemutatásra, amelyeket a közreadó példamutató és filológiai pontosságú megjegyzései, képaláírásai kísérnek.

A második Blokk a 250 éves jubileum idején készült képek közül, közöttük szerepelnek nemcsak a templomok képei, hanem a város nevezetesebb építményei is. Végezetül a jubileumi ünnepség eseményeiről közöl képes beszámolót.

Igazi örömet jelentett számunkra, hogy ezzel a kötettel megismerkedhettünk, amely méltó folytatója a Nagy Gyula által szerkesztett Orosháza történetének.

Dr. Tolnay Gábor

FÜLÖP ÉVA MÁRIA:

A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848 – 1949)

1996-ban emlékezett meg a pannonhalmi monostor alapításának ezredik évfordulójáról, mely alkalommal egy sor területen kutatás indult meg a bencés rend történetéről. A munkálatoknak vannak szép hagyományai: ismert Erdélyi László, Sörös Pongrác, Fűssy Tamás terjedelmes monográfiája, mely a múlt század végéig tárgyalja az eseményeket, gazdag levéltári anyagra támaszkodva. A 12 kötetes, hatalmas munkában nagy szerepet kap a gazdaságtörténet, a birtok életének leírása a kezdetektől a jobbágyfelszabadításig. Fülöp Éva Mária kötele ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódik.

Témaválasztása érdekes köztörténeti szempontból is. Bár az uradalomtörténet a gazdaságtörténetnek az 1930-as évek óta kutatott területe, ezen belül a birtokigazgatás kevésbé érdekelte a kutatókat. Általános vélemény volt, hogy az uradalmakat a különböző korszakokban gyakorlatilag egyformán irányították.

Másik érdekesség a választott évkör. A régebbi uradalomtörténetek a feudális korról, az újabbak pedig gyakran a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakával foglalkoznak, és különösen kevés a két világháború közti időszakra

vonatkozó munka. A szerző ezzel szemben az egész polgári korszak vizsgálatát tűzte ki célul, azt a korszakot, mely a feudális kötétségek felszámolásával kezdődik és a birtokok államosítása jelenti zárókövét. A kutatást a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárban, a Zala Megyei, a Veszprém Megyei Levéltárakban, kiegészítésként a Magyar Országos Levéltárban végezte, az utóbbit a második világháború utáni korszak vonatkozásában. A forrásokat illetően a bőség zavarával küzdött, hiszen köztudott, hogy az egyházi uradalmak levéltárai többé-kevésbé épségben fennmaradtak, és ez vonatkozik a bencés rend levéltárára is. A nehézséget éppen az iratanyag nagy mennyisége, feltáratlansága jelentette.

Fülöp Éva Mária dolgozata része annak a nagyobb kutatásnak, melynek célja a rend gazdálkodásának leírása a századfordulótól a második világháború utáni évekig. A munka jelen formájában a szerző kandidátusi értekezése volt, amit dokumentációs anyaggal kiegészítve tár az olvasó elé. Elsősorban arra keres választ, hogyan működött egy centralizált, monasztikus rend gazdasága, hogyan kaptak e téren szerepet az egyházi és a világi szakemberek. Milyen sajátosságai voltak a gazdaság irányításának a korlátolt forgalmú, meg nem bontható birtokon, ahol az állandóságra törekvő konzervatív tendenciái és az új vívmányok bevezetésének igénye egyaránt érvényesültek.

A szerző kiemeli, hogy a korlátolt forgalmú egyházi birtokok sajátos szerepet kaptak az általa vizsgált időszakban, amikor a feudális termelésből a tőkés üzemmé alakulás követelményé vált. E területek nagyságrendben a hitbizományok után következtek, de sohasem személyhez, hanem javadalomhoz kötődtek, így a javadalmasok nem rendelkezhetek velük szabadon. Az egyik – bár kétségtelenül meghatározó – jövedelemforrást jelentették a bencés rend számára is.

Fülöp Éva Mária logikusan felépített monográfiáját történeti áttekintéssel kezdi. Kiindulásnak tekinti az 1786. évi szekularizáció után a bencéseket jogaikba ismét visszahelyező, 1802. március 12-én kelt királyi rendelkezést, mely Pannonhalmára ruházta a főapátság és a fiókapátságok (Dömölk, Tihany, Bakonybél, Zalavár) birtokai kezelésének felelősségét. Ennek megfelelően az őt apátság egymástól viszonylag távol fekvő birtokai a központi gazdasági szervek irányításával egységbe fogva működtek. A csatlakozott apátságok esetében a gazdasági kapcsolatok nemcsak a bevételek bizonyos hányadának a központba való befizetésére korlátozódtak, hanem a termelés és értékesítés összehangolására is.

A birtok irányításához jól kiépített szervezetre volt szükség. A birtokügyek legfőbb, központi szerveinek az 1820-as évek óta működő Gazdasági Tanácsot tekintették, mely kezdetben a pannonhalmi jószágigazgató elnöklete alatt működött. E tisztséget hosszas előkészület és vita után 1920-tól világi szakemberrel töltötték be. A négy fiókapátság élén jószágigazgató állt, és a helyi gazdasági irányítás és tisztiszéki üléseken, majd a századfordulótól tiszti értekezleteken történt.

A szerző az általa vizsgált száz évet öt fő korszakba foglalja össze: (1) a jobbágyrendszer felszámolása és átállás az új gazdálkodásra (2) a tőkés mezőgazdasági üzem megteremtése (3) alkalmazkodási kísérletek a két világháború között (4) háborús konjunktúra az 1930-as évektől (5) a földbirtok elvétele.

Véleménye szerint mind a főpaptság, mind a fiókapadások birtokain az 1850 – 1860-as évek jelentették a legnehezebb korszakot, mivel a fejlődésben döntő jobbágyfelszabadítás után az új gazdasági formáció működési feltételei csak lassan alakultak ki. A polgári forradalom után bekövetkezett változások érezhetőek voltak az irányító szervezetben. A gazdálkodás jobb áttekintése érdekében kerületi kormányzóságokat hoztak létre, a feudális szisztémához kötődő tisztségeket felszámolták, a hivatalban maradt tiszteket pedig új feladatokkal látták el. Fülöp Éva Mária megállapítja, hogy az átalakulás az egyes apátságokon más-más ütemben ment végbe, sőt voltak bizonyos eltérések egyéb (pl. vallásalapú) birtokokhoz képest is.

A szerző kiemeli, milyen sikeres erőfeszítéseket tett a rend a bérletek felszámolása érdekében, és így hosszú távon biztosítani tudta az okszerű gazdálkodást. Az egyházi birtokosok ilyen irányú pozitív lépéseire példaként hozza a ciszter birtokok és az esztergomi érsekség területeit, ahol az 1860-as években szintén megszűntek a bérletek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy e tendencia nem volt általános. Még a századfordulón is a bérleti szisztéma volt uralkodó a kalocsai érsekség széles pusztáin, a váci püspökség jobbágyoktól visszaváltott irtásain és volt maradványföldjein, illetőleg az egrői főkapitány Tisza-menti községeiben, ahol a folyószabályozás miatt óriási, egyéb módon nem hasznosítható területek szabadultak fel az árvízi elöntés alól.

A monográfia legtöbb új ismeretet adó része a két világháború közötti gazdálkodásra vonatkozó adalék, különösen a háborús konjunktúra leírása. A munkát lezáró fejezet nem csupán összefoglalás, hanem áttekintés a gazdasági feladatairól, munkaköréről, szakképzésükről. A szerző megállapításai nemcsak a bencés birtok alkalmazottaira, hanem más uradalmak személyzetére is érvényesek.

A kötet külön érdekessége a függelék bőséges anyaga, ahonnan áttekintést kapunk a birtok nagyságáról, művelési ágairól, területi elhelyezkedéséről, jövedelméről, a tisztek számáról stb. Ismertetésünket annak reményében zárjuk, hogy a munka folytatása, a gazdálkodás ismertetése is nemsokára olvasható lesz. (Bp. 1995. 252 old.)

Dóka Klára

VISY GÁBOR:

A pesti Tökölyanum

A magyar oktatástörténet számos részlete nem, vagy csak kevésé feltárt. Ide tartozik például a nemzeti oktatás, nevelés, a Ratio Educa-

tionis óta a különböző oktatási törvényeiben a kor szellemében foganna, maig viták, félreértések és félreismerések tárgya. Szomszédnépeink vonatkozásában ezért különös figyelmet érdemelnek azok a munkák, amelyek e körben készülnek.

1838-ban létesítette Tököly Sebő/Száva azt az alapítványt, amely a *pesti egyetemre járó szegény sorsú szerb diákokat* kívánta támogatni tanulmányai idején. Az alapítvány, a mai Veres Pálné utcában szerzett épületet, amelyet aztán lebontott és épített helyére egy újat, a Tökölyanumot. A múlt gyakran feledésbe menő jelentős, értékes alapítványai, építkezései történetének kutatására szerencsére akadnak elhivatott szakemberek, akikben a kutatási igényesség és a reális bemutatás egyaránt párosul. Ilyen méltó feladatot vállalt és teljesített Visy Gábor, amikor a sokágú, katonai pályán is jeleskedő Popovics János, utóbb a vízesi és kevermési Tököly Popovics János családját bemutatva, a leszármazott Tököly Száva (1761–1842) fordulatot életéig és az általa létesített alapítványig juttatja el az olvasót. A kötetben egyrészt a Tökölyanum története, másrészt – nem kevés érdekességgel – a kutatás és annak kapcsán feltárt események szerepelnek.

A mű öt (I. Tököly Sebő (Száva) az alapító, II. Alapítólevél a „Szerb tanulmányok gyámolító Tököly-Sebő-féle Intézet” (Tökölyanum) létrehozására, III. A Tökölyanum első épülete, IV. A Tökölyanum új épülete és V. A Tökölyanum története) fejezetében szerzőnk rendkívül aprólékos feltárómunkával, eredeti és kutatásokon, interjúkon alapuló magas szakmai színvonalon dolgozza fel a rendkívül sokszínű és számos részletében tanulságos történetet. A Tökölyanum sorsa nemcsak a nemzetiségi oktatás egy sajátos színtere, amelyben a szereplők közt egyaránt megjelent a Matica Srbska Irodalmi Egylet, a karlócai szerb metropolita, a trianoni békeszerződésből kiinduló Jugoszláv Királyság Kormánya, különböző nemzetközi szakértők, a második világháború után a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság; hanem politikai színtér is, hisz az épületben lejártszódo egyik esemény szálai a Rajk-perig húzódtak.

Szerzőnk négy szakaszban tárgyalja a Tökölyanum történetének az oktatással, hallgatókkal kapcsolatos eseményeit, amelynek jóirányú kiteljesedését nemcsak az alapítvány helyzetének bonyolultsága, de az első világháború eseményei is erőteljesen befolyásolták. A Tökölyanum kezdődő végéig egyrészt az államosítás jelenti (1952), hogy aztán a Magyar Népköztársaság a Jugoszláv Szövetségi Népköztársasággal kötött 1956. évi májusi egyezmény alapján az Alapítványt végleg felszámolja.

A dokumentumok sorát, a Tököly alapítvány célját és végzett munkáját olvasva, kitűnik, hogy a mindenkor magyar kormányok az alapító szellemében igyekeztek eljárni és a dicséretes célú és maig szükséges alapítvány nem a magyar szándékok, hanem – mint szerzőnk is megállapítja – „a megváltozott nemzetközi és történelmi helyzet” alakulása következtében enyészett el a történelem sodrában. A kutatás részletei sok érdekes elemet

hordanak. Csak utalunk arra, hogy az 1945 végén – a jugoszláv Néphadsereg részeként – Pécsre bevonult jugoszláv partizánok az újdéki egyetemről Pécsre szállított könyvtári anyagok és dokumentációk visszaszolgáltatása során az átadást végző hivatalokkal igyekeztek tisztázni esetleges tökölyanumi anyagok hollétét. Pécsset az 1946-ban kezdeményezett Balkán Intézet felállítását során Boldizsár Iván és Wesselényi Miklós vetette fel – más nemzetiségi intézmények regisztrálása során – a Tökölyanum szerepének újraértékelését, a béke-tárgyalások előkészítése során az akkori Kisebbségi Intézetben is folytak tájékozódások a Tökölyanum helyzetének tisztázásáról. A Tökölyanum nemzetközi kapcsolatokban jelentős szerepe mellett az egyének sorsa, az épületben lakók története sem érdektelen, magyar sorsok szociológiai, politikai képek ez a századvég Magyarországon.

A mű szakmai lektori feladatát Dezsőné dr. Zemplényi Vera végezte, a kötet izléses borítója és kiadása a Janus Panonius Tudományegyetem University Press (dr. Majdán János) Pécs munkáját dicséri. A kötetet szerb – horvát nyelvű összefoglaló zárja. (University Press Pécs. Bp. 1996. 184 old.)

Dr. Krisztián Béla

Tanulmányok Külsővát történetéből

Honismereti szempontból szerencsésnek érzem a Veszprém megyei *Külsővát* községet és polgárait, mert kedvező adottságok segítik történeti értékeik számbavételét. A milicentenáriumi esztendeje arra teremtett alkalmat számukra, hogy tartalmi és formai szempontból egyaránt igényes kötettel tekintsenek vissza múltjukba; működik tehát az a belső erő, amely egy ilyen vállalkozást sikerre vezethet. Rendelkezésre áll hozzá a megbízható szakértői gárda, a fogékony helyi vezetés, az anyagi alapot előteremtő támogatók köre. E kedvező körülmények összhatásaként kezünkben van a 332 oldalas *Tanulmányok Külsővát történetéből* című kötet Ilon Gábor szerkesztésében, Aczél Péter polgármester előszavával, a községi önkormányzat kiadásában. A korábbi honismereti gyűjteméseket is főlhasználva olyan könyv áll az olvasók rendelkezésére, amely alapmű a történeti érdeklődés kielégítésében. Szerencsés a község, hogy olyan szülőttei és olyan értékei vannak, hogy volt kitől és volt miről helytörténeti írásokat készíteni, s hogy bekapcsolódott a földolgozásba a pápai, a zirci, a veszprémi múzeumok, a veszprémi érseki levéltár, az akadémiai régészeti intézet néhány munkatársa, így alapos forrásfeltárás nyomán készülhettek el a résztanulmányok.

A kötet címe jelzi, hogy nem tüzetes monográfia igényével tervezték meg tartalmát, a tematikai skálát mégis szélesre tárták. Megismerjük Külsővát geológiai jellemzőit (Futó János), élővilágát (Galambos István), az őskorig visszanyúló régészeti emlékeit (Ilon Gábor, Vida Tivadar, Szovák Kornél), műemlékeit (Körmendy József, Körmendy Kinga, Rainer Pál, Koppány Tibor). Bemu-

tatják a község címerét és pecsétjét (Rainer Pál), a nemesi közbirtokosság XVII-XIX. századi adatait (Körmendy József), települési jellemzőit (Kovács Jenő), néhány néprajzi sajátosságát (Varga Éva Teréz). Külön fejezetben tárgyalják a település iskolatörténetét (Körmendy József), az egykori női kanonokrend működését (Heltai M. Beáta), megemlékeznek a községből származó Nagy János egykori kultuszállamtitkárról (Körmendy József), végül helyi érdekességeként közlik Simonfi Szolán plébános XVIII. századi falutörténetét (Körmendy Kinga fordításában és jegyzeteivel).

Elismeréssel gondolunk a gondos szakmai munkáért a szerkesztőre, a szép forma biztosításáért a kiadóra. A könyv a helyieket a folytatásra, más települések illetékeseit a példa követésére ösztönözheti.

Kovács Dániel

SIPOS ANTALNÉ – BENCZE GÉZA –
BIKKI ISTVÁN – KORBONITS DEZSŐ:

Egy mindig megújuló vállalat:
(1910 – 1995)

Nagy várakozással vehetjük kézbe ezt a kötetet, mely egy már privatizált vállalat történetét dolgozza fel, hiszen már a szándékból is nyilvánvaló, hogy e patinás gyár új tulajdonosa, a francia Sanofi nem kívánta a vállalat történetét új időszámítással kezdeni, hanem büszke a múltra is, a Chinoin gazdag hagyományaira. A vállalati kultúra, az arculatformálás jelentőségét bizonyítja azzal is, hogy nem kerek jubileum, hanem a cégalapítás 85. évfordulójára jelentették meg a kiadványt.

A gyógyszergyártás e században mindvégig jelentős szerepet töltött be a hazai gazdasági életben, s ennek az iparágak egyik legkiemelkedőbb képviselője a Chinoin, melynek történetét 1964-ben már egy ízben feldolgozták. Jelen kötet két elkülönülő szerkezeti egységből áll: egy történetesek által írt, a kronológiai rendet követő vállalat-történeti áttekintésből, valamint egy, a Chinoin fontosabb gyógyszerkutatói eredményeit taglaló, Korbonits Dezsőtől származó részből. Bár kissé szokatlan a szerkezeti elkülönülés, a két rész mégis kiválóan kiegészíti egymást. Sajnos azonban amíg Korbonits Dezső által írt rész tudományos munkához híven pontos lábjegyzetekkel, hivatkozásokkal jelent meg, addig a történetesek által írt három fejezetnél ez hiányzik, csupán a harmadik fejezet végén található levéltári és könyvtári forrásmunkákat tartalmazó összesítés. Itt kell megemlítenek, hogy bár a kötetet gazdag képanyag egészíti ki, sajnos a képek élvezetét rontja kicsiny méretük és zavaró az is, hogy szövegközi képtulások nem mindig vannak a hivatkozott képpel összhangban.

A kiadvány értékes része a – Korbonits Dezső által összeállított – lista a Chinoin készítményekről, mely tartalmazza többek közt a gyógyszerek megnevezését, kémiai hatóanyagait, összetételüket, a szinonimák számát, a hatásukra vonatkozó információkat és a gyártásuk kezdetének évét

is. Imponáló táblázat ez, mint ahogy imponáló a vállalat története is. A dr. Kereszty György és dr. Wolf Emil alapította „Alka Vegyészeti Gyár”-ból mára jelentős, nemzetközileg is elismert nagyüzem lett. A kezdetektől az állami kezelésbe vételig terjedő időszakot Sipos Antalné mutatja be, majd a külföldi tőkebevonás idejéig a tapasztalt vállalat-történész, Bencze Géza vezeti el az olvasót. A legújabb kori történéseket Bikki István ismerteti.

A Chinoin gyár, a vállalat alapításától fogva – sok nehézségen át – de mindig tudott fejlődni, bővílni, megújulni. Két válságos periódust (az első gazdasági világválság okozta piacvesztés időszakát, valamint az állami kezelésbe vételt, illetve a saját kutatás-fejlesztés megszűnését az 1950-es években) leszámítva a Chinoin valóban büszke lehet múltjára, de – mint az a privatizáció utáni időszakokkal foglalkozó részből kiderül – jelenére is.

A Chinoin története abból a szempontból is kuriózum, hogy azon kevés vállalatok közé tartozott, mely állami kezelésben volt ugyan, de részvénytársasági formáját is megtartotta, sőt azt 1954-ben újolag be is jegyezték a cégbíróságon. Ennek a gazdaságtörténeti érdekességnek a kulcsát a külföldi érdekeltségek adják a Chinoin esetében is. A magyar államkincstár képviselői előtt az 1948. márciusi tömeges államosítások után hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ezeket a Nyugat nem ismeri el jogszerűnek, így nem is kíván tárgyalni az állami vállalatok képviselőivel, melyeket természetesen nem ismert el jogutódként. A Chinoinnak is több külföldi érdekeltsége volt. Így például a Societa Anonima Italiana Chinoin milánói cég termékeit továbbra is szabadon használta a márkanévvel, ugyanakkor a licencdíj fizetését megtagadta. Mivel az erőpolitika a nyugati világgal szemben nem vezethetett pénzügyi eredményre, a magyar állam sok helyütt tárgyalni kényszerült, ezek a hetvenes évekig elhúzódtak. Így jöhettek létre, illetve maradhattak fenn a magyar gazdasági jogrendszerbe alig-alig beilleszthető, részvénytársasági formában működő, állami kezelésben lévő vállalatok, melyeket ténylegesen igen, de jogilag nem államosítottak. Mindebből persze itthon nem sokat lehetett észrevenni, ugyanakkor a külföld felé az említett vitás ügyeket képviselő Általános Értékformái Bank a Chinoin részvénytársasági fejlesztés papírján levelezett.

A privatizáció óta történeteket bemutató fejezet arra is választ adhat, szükség van-e a privatizációra? A Chinoin eredményei, a keleti piacok összeomlása következményeinek sikeres elkerülése, a növekvő hatékonyság, az eddig elhanyagolt területek (pl. marketing) fejlesztése, a kutatás-fejlesztés és a gyártási folyamatok, a vállalati felépítés racionalizálása, a korszerű minőségbiztosítási elvek meghonosítása mind arra utalnak, hogy a megfontolt, átgondolt privatizációnak van létjogosultsága és a kötet egyúttal bizonyítéka annak is, hogy az új tulajdonos nem szükségszerűen törli el a régi vállalati kultúra hagyományait, sőt, büszke lehet rájuk.

Összességében örülnünk kell ennek a szép és tartalmas színvonalas kiadvány megjelenésének, különösen annak, hogy ez a hosszú évek hallgatása

után a korábban oly aktív Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya közreműködésével valósult meg. (Bp. 1996.)

Harszti Viktor

FRISNYÁK SÁNDOR (Szerk.):

Történeti földrajzi tanulmányok

A földrajztudományt mindig is „átmeneti tudományok” tekintették a természettudományok és a társadalomtudományok között, valahogy úgy, ahogy a néprajztudományt is, annál is inkább, mintegy ezzel is alátámasztva, hogy a két tudományág kölcsönösen egymás „segédtudományának” tekintette a másikat. Az, hogy a földrajztudományt inkább, vagy éppen kizárólagosan természettudományként tekintették ugyanúgy változott időszakonként, mintahogy a néprajztudományt inkább, vagy éppen kizárólagosan társadalomtudományként gondolták és akként is kezelték. Az utóbbi jó félévszázad megmutatta, hogy a szélsőséges felfogások még abban az esetben is helyteleníthetők, ha egyébként sok értékes ismeretet, adatot, szempontot eredményeztek is. Távol álljon tőlünk, hogy tudományelméleti tudománytörténeti fejtegetésekbe bonyolódjunk, mindössze egy szerény, de megítélésünk szerint jelentős füzetsorozat eddig megjelent 4 száma kapcsán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a fentebb említett kettősség a földrajztudományon belül leginkább a *történeti földrajz* törekvéseiben nyilvánul meg. Tekintve, hogy a *történettudomány* egyértelműen társadalomtudomány, a *történeti földrajz* szemléletet, kutatást, irányzatot a *történettudomány keretein belül* tudjuk elképzelni. A néprajztudományról régóta hirdetett tétel, hogy alapjaiban véve történettudomány, ennek a felismerésnek a nyomán, egyre inkább türelmetlenné váló igénytel alakult ki a *történeti néprajzi* felfogásmegközelítési mód. Napjainkban, amikor a néprajztudományban dúl a különböző felfogások-, izmusok-, iskolák-, irányzatok háborúja és jellemzővé vált az egymásnak olykor szögesen elentmondó elméletek gyártása, olyan megnyugtató felfedezni, hogy mind a földrajztudományban, mind pedig a néprajztudományban kialakult a történeti szemlélet; elterjedt, sőt hovatovább megköveteltté vált a történettudományi módszerek alkalmazása, a két tudományág egyfajta egymásratalálása a *történeti földrajz*, illetőleg a *történeti néprajz* egy törő fakadt, végső soron azonos szemlélet, módszer és igény meghatározottságában.

Az elmondottakból könnyen kikövetkeztethető, hogy a két tudományág figyelmenek a történettudomány felé való fordulása; a történeti változások adta kulturális folyamatok, az életmódok, az életmódok változásai iránti érdeklődés kialakította etnográfikus szemlélet új életre keltette az *etnogeográfiát*. Nem új dologról van szó, vagy legalábbis nem minden tekintetben újról. A magyar néprajztudomány nagy tisztelettel gondol vissza és eleveníti föl például *Mendöl Tibor* alakját,

munkásságát, és ebbe az irányba mutató egyéniségét veszi elő, ha a vele nagyjából egyidőben munkálkodó, a magyar néprajztudományban a földrajzi szemléletet valló etnográfusokra kíván rámutatni, akkor a magyar néprajztudomány klasszikusaira kénytelen hivatkozni, olyanokra, akik, ha egymástól eltérő módon is, de az etnogeográfia hívei, gyakorlói, örökségük ránk-hagyói voltak. Elsősorban *Bátly Zsigmondra, Györffy Istvánra, Tótlasi Istvánra és Gurda Bélára* gondolhatunk ilyen vonatkozásban sok más kiváló, érdemes kutató mellett.

A magyar néprajztudomány mindig nagy figyelmet szentelt a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola *Frisnyák Sándor* vezette Földrajzi Tanszéke munkásságának. A Tanszék munkájában vélte felfedezni a történeti földrajz segítőkészségének gazdag lehetőségét a történeti néprajz, illetőleg az etnogeográfia számára. Nem véletlen az, hogy a milicentenárium alkalmából, az 1100 év tiszteletére a nyíregyházi főiskolán rendezte meg a magyar földrajztudomány, több néprajztudós közreműködésével *A Kárpát-medence történeti földrajza című konferenciát* (1996. április 4–6-án) és jelentette is meg már azóta a konferencia anyagát egy nagyszzerű kiadványban (*Frisnyák Sándor szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 1996. 388 old.*) A konferencián, illetve a kiadványban a földrajztudomány reprezentánsai mellett a következő néprajzosok szerepeltek: *Paládi-Kovács Attila, Viga Gyula, Dankó Imre, Dám László, Peterscsák Tivadar, Szabánfalvi József, Bellon Tibor* – a kiadvány tartalomjegyzékének sorrendjében.

A szóban forgó füzetsorozatot *Frisnyák Sándor* szerkesztésében a nyíregyházi tanárképző főiskola földrajzi tanszéke adja ki a legkülönfélébb támogatók segítségével, címe: *Történeti Földrajzi Tanulmányok*. Tehát a füzetsorozat egésze is, de az egyes számok is a lehető legnagyobb mértékben érdeklik a néprajztudományt is, úgy véljük ezek a tanulmányok adhatják, nyújthatják minden esetben a szükséges etnogeográfiai bevezetést, alapvetést. Különösen elmondhatjuk ezt az első számról, amelyet *Somogyi Sándor*, a magyar földrajztudomány nagy alakja írt arról, hogy hogyan változott az Alföld földrajzi képe a XVI – XIX. században. Tanulmánya néprajzi vonatkozásait illetően az úgynevezett *változásvizsgálatok* világába vezet az olvasót, ami szinte egyöntetűen néprajzi tárgykör. A szerzőnek mélyesen igaza van abban, hogy az Alföldön végbement földrajzi változások legjelentősebbjei a XVI-XIX. században mentek végbe és eredményük a mai Alföld-kép. Talán még azt is megjegyezhetjük, hogy a „folyószabályozási és ármentesítési munkálatok áttekintő értékelésénél rá kell mutatnunk, hogy azok minden nagyarányú és sikeres megvalósításuk ellenére is magukon viselték az őket létrehozó társadalom kapitalista jellegéből fakadó hibákat.” Ebből is megállapíthatjuk, hogy *Somogyi Sándor* is, mint annyian másik is, a múlt századi folyamatszabályozási és ármentesítési munkálatokat tekinti a XVI-XIX. század legnagyobb s egyben legjellemzőbb tájtalakító munkálatainak. (*Dr. Somogyi Sándor: Az Alföld földrajzi képének változásai*

(XVI – XIX. század). *Történeti Földrajzi Tanulmányok. 1. Nyíregyháza. 30 old.*)

A sorozat második számában *Kókai Sándor* egy fölöttébb érdekes tárgykőről írt. Az alföldi városok hierarchia-helyéről és vonzáskörzeteikről írt egy szép összefoglaló tanulmányt a XIX. század közepére vonatkozóan. Ebben a tanulmányban is hihetetlenül sokféle, klasszikus értelemben véve is sok néprajzi vonatkozás található. Hiszen maga a vonzáskörzet fogalma, szerepeltetése nagy hányada egyenesen az egyik legjelentősebb néprajzi, sőt antropológiai tárgykör, a javak cseréje, illetve ezen belül az árucseré, még tovább szűkítve a kört, a városok néprajzi kutatásának egyik legfontosabb részletét jelenti. (*Kókai Sándor: Az alföldi városok hierarchia-rendszere és vonzáskörzetei a XIX. század közepén. Történeti Földrajzi Tanulmányok 2. Nyíregyháza, 1994. 20 old. + térképmelléklet.*)

A harmadik füzet a legvaskosabb az eddig megjelent négy szám közül. *Dr. Dobány Zoltán* írta egyfajta monografikus igényrel. Nagyon érdekes a tárgy; egy bizonyos táj (lásd: néprajzi tájkutatók), jelen esetben a lassan – lassan eltűnő *Taktaköz* településeinek történeti földrajzát dolgozta ki a XVIII. század közepétől 1945-ig. Szerzőnk a klasszikus településtörténet földrajzi alapjainak gondos felvonalatásával, számos statisztikai táblával és térképvázlattal eredményesen mutatja be a Taktaköz településeinek földrajzi lehetőségeit, a földrajzi lehetőségek kihasználását és két évszázad települési tendenciáit, változásait. Gondosan kikutatva, bemutatva a változások földrajzi okait és következményeit. *Dobány Zoltán* nagyszzerű kis tanulmánya a települési rendben beállott változásokat egyértelműleg a múlt század közepén végrehajtott, a *Taktaköz* végeredményében felszámoló folyamatszabályozás és ármentesítés hatásának, illetve a közlekedés, az útrendszer és velük kapcsolatosan a járművekben bekövetkezett változásokkal magyarázza, ezekre vezeti vissza. (*Dr. Dobány Zoltán: A taktaközi települések történeti földrajza a XVIII. század közepétől 1945-ig. Történeti Földrajzi Tanulmányok 3. Nyíregyháza, 1995. 45 old. + 45 tábla.*)

A negyedik szám ismét *Kókai Sándor* munkája. *Kókai* már régebről ismert vonzáskörzetkutató. Ezúttal nemcsak az árucseré és annak klasszikus formája a vásár vonzásában mutatja be Bihar megye múlt század közepi vonzáskörzeteit, hanem valamennyi érdemleges vonzáskörzetalakító tényező vizsgálatával is foglalkozik. Vizsgálatai lényegileg funkcióvizsgálatok, egy – egy település vonzáskörzetét a minél kiterjedtebb, összetettebb funkciórendszere határozza meg. A nagyon értékes feldolgozás egyik érdemének tudjuk azt is be, hogy tanulmánya rendkívül módon ökonómus, a lehető legjobban összefogott s megjegyezzük, hogy éppen emiatt a rendkívüli sűrítés miatt nem jutott ideje, vagy helye rámutatni arra a tényre, vagy nem jutott tere az alapos kiemeléshez, hogy tudniillik ezek a funkciók, a legkülönfélébb funkciók is valahol, valahogy egy – egy település kapcsolatrendszerében egymással szoros összhangban, egymáshoz kötötten jelennek meg és funkcionálnak. Vagyis, hogy az egyes funkciók között szoros összefüggés, rendszerint szigorú kölcsönös előfeltételezettség is van. (*Kókai Sándor: Bihart vár-*

megyei vonzásközpontjai a XIX. század közepén. Történeti Földrajzi Tanulmányok 4. Nyíregyháza, 1997. 18 old. + 5 tábla.)

Nagy várakozással nézünk a sorozat további füzetei elé. Hangsúlyozni szeretném, hogy a füzet-sorozat, illetve a történeti földrajz művelése jelentős haszonnal jár nemcsak a földrajztudomány, hanem a történeti földrajz adta lehetőségek kihasználásával a néprajztudomány, közelebből az etnogeográfia számára is.

Minden jel arra mutat, hogy a földrajztudományban feleledőben van az etnogeografikus szemlélet és a történeti földrajz oly nagyszerű területén át jelentős mértékben gazdagítani fogja mind a történeti néprajzot, mind pedig az etnogeográfiai képet. (Nyíregyháza, 1996.)

Dankó Imre

CSORBA BÉLA:

Még azt mondják, Temerinben...

Temerin település neve már rég nem ismeretlen a magyar néprajzkutatók előtt, hiszen e gazdag hagyományú dél-bácskai nagy faluról írtak már népi építészete, kubikossága, népi hagyományai kapcsán is a kutatók. Most ismételtén Csorba Béla, a község szülőtte gyűjtötte össze helytörténeti és folklorisztikai szakkikkeit, tanulmányait, hogy tovább árnyalja a korábbi, néprajzi monográfiának nevezett könyvében (*Temerini néphagyományok. Újvidék, 1988.*) bemutatott szülőfalu néprajzi képét.

Sok vajdasági település magyar lakossága venné szívesen, ha valamilyen kutatás folytán megvilágítanák származási helyét. Mert e téren még igencsak akad feltárni való e vidéken. A Kalocsai Érseki Levéltárban őrzött, s idevágó adatokat is tartalmazó bérmálási jegyzőkönyvek tanúságtételéről már mások is szóltak helytörténeti vizsgálódásaik során (pl. Bárh János: *Doroszló népessége a XVIII. század közepén. Hungarológiai Közlemények, Újvidék, 46 – 47. sz.,* valamint az 1997 júliusában Szabadkán megtartott IX. Nemzetközi Néprajzi Szeminárium résztvevői közül is többen). Csorba Béla pedig dr. Timár Kálmánnak, a századunk első felében folytatott levéltári kutatásait, azok eredményeit vette szemügyre, s meglévő eredményekre támaszkodva igyekezett kikövetkeztetni a temerinek „öshazáját”. Ugyanis a helyi szájhagyomány csak kisszámú családnak véli tudni eredetét, és a sokszor segítő ragadványnevek sem árulkodnak sokkal többről. A szerzőnek, az 1808 – 1907 közötti bérmálási anyakönyveket átnézve jóval több adatot sikerült megtudnia a temerinek származásáról: „az 1808-as bérmálási jegyzék összesen 2010 személy adatait tartalmazó corpusából 315 vonatkozik olyan letelepültekre, akik nem temerini származásúak. Mai ismereteink alapján 119 kibocsátó települést tudunk meghatározni.” Természetesen tudni kell, hogy abban az időben Temerint már majdnem harminc éve telepítették be magyarokkal, s az 1808-ban bérmálkozók zöme már helybeli születésű volt. A tíz temerini keltezésű és egy újvidéki bérmálási

jegyzőkönyv 99 esztendőtfő átfogó időszakában a mai Vajdaságnak megfelelő területről összesen 57 helységből, és még 14 más megyéből települtek Temerinbe lakosok.

Az esztendőfő legjelesebb napjai természetesen a három vallási főünnep: a húsvét, a karácsony és a pünkösd. Az ezekhez a napokhoz fűződő temerini szokások eleve kapcsolódnak a nép vallásos életéhez s a laikus szokalmushoz is. Szép példája ennek a nagypénteki dolog tilalmat indokló hiedelem: „...régebben nagypénteken földdel sem dolgoztak (hogy ne háborítsák a halott Krisztus nyugalmát)...”; az azon a napon érvényes mosási tilalomról pedig a következőket jegyezte le a gyűjtő: „Mosni nem szabad. Azt mondták, hogy egy asszony kimosott, oszt kiöntötte a szappanyos vizet és azon csúszott el az Úr Jézus, mikő vitte a keresztet.” A szerző legendaszerű „apokrif” történeteknek nevezi az ilyen folklóralkotásokat. S a népi táplálkozással és az ünnepi étrenddel kapcsolatban is szép mozzanatra lett: „Halat köll enni Krisztus sebe(j)inek emlékre. Legjobban csukát. Ha nem hiszed, nézd meg, a fejibe vannak a balta, a harapófogó meg a szögek, amivel fölfeszítették az Úr Jézust. Csontok. Meg lehet nézni.” Archaikus népi imádságainak állandó motívumai ezek az arma Christi-eszközök.

Szép tavaszi szokás volt a pünkösdölés, vagy miként azt vidékünkön másutt is nevezik, a *mimi-mamázás*, amelynek, Csorba Béla szerint „valószínűleg köze lehetett egykor a ... termékenységmágiához is”. Ugyanígy általánosan elterjedt szokás volt, néhol maig is él, a májusfa, májfa állítása.

A karácsonyt megelőző szenteste, bövedeste, karácsony szünetje (több elnevezése él a vajdasági magyarok között is) számtalan hagyományos szokás ideje. A karácsonyesti vacsora is sok szokásalelem őrzője. „A karácsony böjti vacsorából (újában ebédből) szokás volt az állatoknak is juttatni. Néhol a háziállatoknak külön tányért tettek az asztalra, s abba minden böjti ételből került egy falat. A karácsonyböjti étkeknek, de az ételmaradékknak is varázserőt tulajdonítottak. Úgy vélték, ezzel biztosítható a háziállatok egészsége. A morzsát, fokhagyma maradékát, dióhéjat, lehullott mákos tésztát összegyűjtötték és megőrizték. Ezt hívták *karácsonyi morzsának*. Volt aki az istállóajtó fölött tartotta, mert úgy vélte, ezzel távol tarthatja a boszorkányokat. Mások beteg állatok gyógyító célú füstölésére, etetésére használták.”

Közvetlenül a népi vallásosság tárgykörébe tartozó tanulmány a *Tekiai búcsújárók* című, amelyben a Vajdaságban még nem eléggé kutatót szakrális néphagyomány temerini változatáról ad jelentést a kutató. A Fruška gora-hegy Pétervárad fölötti, Karlóházhoz is közeli szerémségi Mária-kegyhely Havas Boldogasszony-temploma „a temerinek igazi búcsújáróhelye...”, ahová minden évben legalább egyszer elzarándokoltak”, ugyanis földrajzilag ez a kegyhely van legközelebb Temerinhez. Az ottani templomban a római Santa Maria Maggiore-kápolna Fekete Madonna kegyképének másolata díszíti az oltárt. A kegyképet valószínűleg az itt 1693 óta kolostorral rendelkező

jezsuiták hozták. A kép törökellenes segítségnyújtó hatása Savoyai Jenőnek a XVIII. század eleji bácskai és szerémségi hadjárata után vált ismertté. A tanulmány a történelmi bevezető után a temerinek búcsúlátogatási alkalmait (a Szent Anna-napi kisbúcsú, esetleg asszonybúcsú, és a Havi Boldogasszony-napi nagybúcsú) tárgyalja. Fontos adalék ez is a vajdasági Szent Anna-kultusz, a szülő anyák védőszentje tiszteletének kutatásához. A tekiai kegyhelyen lévő szentkút vizét szentelményként használták a temerini családok. Az ott álló szent fa (ilyen nincs minden kegyhelyen, s a délszláv vallásos néphagyományban ennek párhuzama a szakrális táj *zapisnak* nevezett szent fája) meglátogatása jelezte a zarándokok búcsúzását a kegyhelytől. Csorba Béla közöl egy a XIX. század hetvenes éveiből származó s egy temerini kézíratos énekeskönyvben meglelt éneket is, amely a szent fa tiszteletét örökíti meg. Az adatközlők szerint „Valamikő ott fagyasztotta még a Szűz Mária a törököket. Gyönyörű szép idő vót, és a szultán ára mént. Vót ottan egy nagy fa, oszt abba belerúgattott, abba a nagy fába. Osz Szűz Mária valamikő ott vót Jézussá anná (j) a fáná. Oszt akkó mégharagudott az Úristen rája, és fínýes nappal, augusztus ötödikén ojan hideg lét, hogy mégfagytak a törökök az alatt a fa alatt. S annak a fának a levele ojan szép levél volt, oszt minden levélen mégvót, ahogy belerúgattott a szultány. A Szűz Máriának a képe is benne vót a levélbe, még a patkó is.”

A fogadalmi vallási ünnepek körébe tartozik az Illés-napi ünnepség és dologtilalom Temerinben, amely talán a múlt század ötvenes éveiben alakult ki, s valamilyen természeti katasztrófa (szárazság, szélvihar, jégeső, dögvész) többszöri előfordulása válthatta ki. Csorba Bélának sikerült még meglelnie a névnapját kereső Illés hiedelemmondájának nyomait is Temerinben, s a komparatív folklorisztika segítségével megtalálta ennek szerb vidékeken élő párhuzamait is. A szerző szól a névnaphoz fűződő többi magyar (római katolikus és görög katolikus) és délszláv hagyományról is, melyek a nyár közepének fontos eseményeiként maradtak meg az emlékezetben. A könyvben közölt tanulmányok között igen rangos hely illeti meg ezt az írást.

Csorba Béla új könyvének harmadik részében hiedelmekről, mondákról, mesékről és egyéb folklóralkotásokról szól, melyek mind – mind e település hagyományos kultúrájáról kialakuló egyre árnyaltabb kép mozaikkockái. (Cnesa Kiadó, Kanizsa, 1997.)

Silling István

Körmend oktatástörténete

Helyismereti kutatóktól többször hallani elismerő szavakat a körmendi kollégákról, kiadványokról. A kötet, amelyet Stipkovits Ferenc szerkesztett, a város oktatása 500 éves múltjának adja keresztmetszetét. Ennek a fontos ágazatnak a fejlődése magán viselte a történelmi események hatásait. A XVIII–XIX. században kapott lendületet

az oktatásügy, köszönve a Batthyány család hatalmas segítségének.

A vaskos kötet több szerző munkájából áll össze. Az első részt, amely a kezdetektől 1848-ig terjedő időszakot elemzi, *Tóth István György* írta. *Kövesdi László* az 1848 és 1885 közötti történéseket foglalja össze. Ezt követően a ma is létező iskolák múltjával és jelenével ismerkedhetünk meg külön – külön is, más – más szerző tollából. A kötet végén a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem kihelyezett tagozataként 1960 és 1979 között működött Körmendi Mezőgazdasági Gépészeti Kar történetét foglalja össze *Nagyházi Sándor*. Az egy-egy iskola történetével foglalkozó részt bőseges képanyag teszi teljessé. A kötet a téma történetének megírása mellett kitérő adattárnak is bizonyul, mivel megtalálhatók a pedagógusok névsorai, az adott iskola névváltozatának felsorolása stb.

Fontos és útmutató kiadvány ez. Reméljük, Vas megye más településeinek hasonló tematikájú kötetéről is hírt adhatunk. (Körmend, 1996.)

Györe Géza

HÁLA JÓZSEF:

Ásványok, kőzetek, hagyományok

Földrajz és néprajz: több területen érintkező tudomány. Mindkettő foglalkozik táj – ember sokoldalú kapcsolatával. Ma az antropológiai irányzatok csoportjába sorolnánk ezeket a kutatásokat. De tudjuk, hogy a magyar néprajztudományban ez az „antropogeográfiai” vonal régóta létezik. Az utóbbi évtizedekben következetesen Hála József munkáiban tapasztalhatjuk ezt az irányt. (Korábbi munkáit bemutattam már a Honismeret 1989/5. számának mellékletében: Hála József földtani – néprajzi tanulmányai címmel; illetve: Neogene Mineral Resources in the Carpathian Basin... Ed. by J. Hála. Ethnographia, 1990: 350 – 351. old.) Most egy tanulmánykötetet vehetünk kézbe: jórészt korábbi tizenöt és két újabb, először itt megjelenő írással.

Hála írásaiban elsősorban a felfedezés vágya, izgalma ragad meg. Sokszor olyan témákat mutat be, amelyekről nem is tudunk, vagy már elfeledtük. Minden írásból előtűnik a biztos helyismeret, a „nyomozó etnográfus” alakja, a mindenkorai tudományok pontosság mellett olykor a szociográfus hajlam. Művelődéstörténeti minidokumentumokat, kismonográfiákat tár elénk; s ebből következik az „ahá”-élmény, pl. a „honti óriás lépések” kapcsán bizony óhatatlanul is eszünkbe jutnak Dániken huszadik század végi történetei.

Mi mindenről van szó? Az első tematikus fejezetben a „kő”-témákról olvashatunk: kőbányászati, útépítő-készítés (kővágó: *ricer*), kőtörés, kövezés, malomkő-készítés, kőfaragás. A „kövel élés”, vagyis a kő bányászatával és felhasználásával kapcsolatban nagyon fontos művelődéstörténeti vonatkozásokat is megtudhatunk. Például azt, hogy Pesten a XIX. század első felében

kezdtek el kockakövel borítani az utcákat. Eleinte homorú, később domború utcaburkolatot alakítottak ki; a szegélyköveket pedig a kiegyezés után megindult „utakövezési láz” során alkalmazták először (s azóta is folyamatosan). A kiskockaköburkolatot 1885-ben Németországban alkalmazták először; a lelkes megfigyelők pedig már 1903-ban Szekszárdon hasonlóképpen köveztek. Az első aszfaltjárda 1864-ben készült Pesten. E kötetből tudtam meg végre, igaz, csak utalásszerűen, hogy kik is azok az *útkaparók*. (A kiegyezés utáni időszakban megindult jelentős útépítések kezdtek el foglalkoztatni a közutak rendszeres fenntartására az útmestereket, útkaparókat.) Az *Útkaparó-ház* megjelöléssel régi térképeken rendszeresen találkozhatni.

A bagi kövezők (flasztrák _ Pflasterer) munkáját, életét, hagyományait különösen részletesen mutatja be a szerző. A változásvizsgálat szép dokumentuma: az 1970-es évektől Budapesten és más városokban a korábbi kockaköveket fölszedték, fölváltották más burkolattal; s a bagi kövezők így olcsón juthattak jó minőségű kőhöz, amellyel Bag utcáit burkolták; sőt az udvarok, autóbéjárók kövezésével dívatot teremtettek a környéken.

Különösen érdekes írás szól a katalaszegi kőiparról. Itt már valóságos kőfaragó művészek is dolgoznak, akik saját házaikat kőszobrokkal, faragott kőoszlopokkal stb. díszítik egészen sajátos „kiskastély”-építészettel teremtve.

Olvashatunk a súrolásra használt *kőporról*, a tűzgyújtás kellékeiről (acél, kova, tapló). Tudós és nem tudós fantáziáját elindíthatják az erdélyi gömbkövekről (*gömbölyegkő, forogmány, kőgombóc*), a *kőbe zárt nyomokról* („honti őriás lépek”), a barlangi állattartásról írottak. (A „kövekről” persze anyai rejtelny van még: pl. a bükkaljai *kaptárkövek*...; de ezekről e könyvben nincs szó.) Pontos és izgalmas dokumentumok olvashatók a barlangi képződmények (pl. *cseppkő*) felhasználásáról, a *hegyitej* (mész-kőbarlangokban előforduló fehér kalcit), a tihanyi *kecskekörmök* (Nagybaconban *báránykörmök*) népi gyógyászati, vagy az erdélyi *sós víz* (*vízsó*) mindennapi felhasználásáról; illetve egy hangulatosnak is nevezhető (művelődés)történeti-néprajzi leírás a Zánka mellett volt egykori Vérkút nevű paraszti fürdőről. A szerző sokoldalúságát mutatja az utolsó tanulmány: a honti – csitári Kutyika „csodaforrás” búcsújáráhelyének leírása.

Gazdag a tanulmányok nyelvi, különösen táj- és szaknyelvi (illetve táji szaknyelvi) anyaga. Egyes helyeken még a nagyon alaposan szerkesztett Új Magyar Tájszótár adatait is helyesbíti: „A *forogvány*, a *forogván* és a *forogmány* szavakat... rosszul értelmezték. A „gömbkő” jelentés... nem közölték, hanem... kétféle földtani képződményt összevontak „gömb alakú homokkőcsomó” jelentéssel”.

És most az olvasás közbeni gondolataimról. Mi is az a „macskakő”? – tettem föl magamnak a kérdést úgy a 100. oldal táján. A kicsi és a nagy kockakő. Aztán emlékszem, hogy még a hatvanas – hetvenes években is voltak sárgaszínű simára csiszolt keramikő-burkolatok Budapesten; esőben akár jégpályaként is szolgálhattak volna. Nyilván a csúszásvészély miatt váltották fel őket: a legtöb-

helyen egyszerűen aszfaltot öntöttek erre a nagyon szép burkolatra. A kőtípusok bemutatása nyilván mintaszerű, de a kőtípusok „naiv”, népi terminológiáját külön kiadványban tervezni közre-adni a szerző.

Nem szól Hála József a legújabb kődvatról: a városokban, éppen a városvédek figyelmeltetésére a sétálóövezetekben tér vissza a kőburkolat – részben a macskakő és a keramit is; de már nem csak sárga, hanem zöld, piros színekben is. (Amszterdam járdái és utcai szinte teljes egészében díszkővel vannak burkolva.) A kő ugyanis nem zárja el a talaj levegőzését; fölszedni, átrakni is könnyebb. Budapesten 1994-től kezdődően az autóbuszmegállókat (autóbuszöblöket) is díszkőburkolattal látják el. De a *díszkő* a családi és hétfégi házak kertjeiben, parkjaiban is egyre inkább divatozik. Tehát újabb „kőkultúra” van kialakulóban. Hasonlítható ez a jelenség más régi anyagok, és hozzájuk kapcsolódó szakmák föleledéséhez (nádasz, paticsfal-készítés stb.).

A kőbányászokdászhoz sok technikátörténeti kuriózum is kapcsolódik. A Márianosztra melletti Csák-hegyi kőbányához Szobról *kisvasút* épült. A kisvasúttól fel a bányáig pedig *sikló*. A vizet *szélmalom* segítségével juttatták föl. Ezekről röviden ír a szerző. De nagyon izgalmas lenne továbbiakat is tudni róluk. (Kő- és faszállításra Erdélyben is épült siklók; a kisvasutakról, köztük a szobiról pedig leginkább a turistáiról, köztük is Pápa Miklós gyűjtött össze gazdag anyagot: pl. dr. Pápa Miklós: *Kisvasutak*. In: A KPVDSZ Vörös Meteor Természettudományi Egyesület Évkönyve, 1975. 81 – 154. old.) A szobi kisvasút tudomásom szerint ma is megvan.

A tanulmányok témái számos helyen érintkeznek hétköznapijainkkal: hiszen a járdák, az utak, a tűzgyújtás, az edénytisztítás, a fürdőzés...; illetve a munkába eljárás, a családtól való elszakadás (ingázás), a távoli idegenben való (meg)élés, a munkakeresés, a munkanélküliség...; vagy a természeti „titkok” megfjtésének, magyarázatának antropológiai vágya stb. mind – mind a mindennapi tapasztalataink, gondjaink, kultúránk részét jelentik. Hála József tanulmányaiból egy régi, letűnt, illetve megváltozó világ mozaikjait rakosgathatjuk össze. Tanulmányait így össze-gyűjtve olvasva e kulturális kép összetett, mégis talán eképp összegezhető a rezecens áttekin-tésben: emberi (emberközeli), életközeli világ, tapasztalat; a súlyos gazdasági – társadalmi változásokra, kö-rülményekre érzékenyen, gyorsan, a megmaradás ösztönös törvényével válaszoló ember és közösségi csoportok helytállása, példamutatása. E tartás és válaszolóképeség ma mintha csökkenne; az emberek várnak és elvárnak. Bízom abban, ha valaki ilyen „emberközeli” néprajzi dokumentumokat olvas, saját korát, életét is jobban megérti. A hagyomány feltárása, ismerete és átadása tehát társadalmi hatású és hasznosságú lehet; s a magyar néprajz hagyományaiból következően a leg-többször az is. Történeti és néprajzi dolgozatok. MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Életmód és tradíció 7. Budapest, 1995. 400 old.)

Balázs Géza

KARDOS LÁSZLÓ:

Tiszaigaz

1949 nyarának elején, amikor Tiszafüredről gyalog közeledtünk Tiszaigazhoz (akkor Heves, később Szolnok megye) két fiatal munkatársammal: Vincze Istvánnal és Keszegh Istvánnal, hogy átfogó néprajzi gyűjtést indítsunk, nem is sejtettem, hogy annak eredményét csak negyvennyolc év múlva vehetem a kezembe, az *Egy tisztántúli falu életrajza 1744–1944*. alcímet viselő kötetet. Köszönet a megjelentetésért mindazoknak, akik annak érdekében kicsit vagy nagyot tettek, jószívvel segítettek.

Mivel szerzője és megindítója voltam ennek a vállalkozásnak, kötelességem megemlíteni és rögzíteni azoknak a nevét, akik ebben résztvettek. Sok tudással és szorgalommal rögzítették az adatokat, készítettek a fényképeket, rajzokat. Különös kegyelettel és hálával gondolok azokra, akik már eltávoztak 'a mindenélők útján'. Köszönöm áldozatos munkájukat, mely a kötetet jobbá, maradandóbbá és példamutatóvá tette. Barabás Jenő, Csikós Tóth András, Diószegi Vilmos, Fél Edit, Kardos László, Kresz Mária, Molnár Balázs, Soós Imre, Szendrey Ákos, Szolnok Lajos, Takács Lajos, Vincze István már elmentek a minden élők útján. Tudom, hogy úgy illenék: néhány mondattal méltassam munkásságukat, de ez lehetetlen, mert valamennyiük mögött általánosan ismert hatalmas életmű áll, a magyar néprajztudomány kiemelkedő egyéniségei. Barátsággal és szeretettel üdvözlöm mindazokat, akik még ma is tudományunk kiváló művelői és akik most kézbevehetik az impozáns kötetet. Bakó Ferenc, Balassa Iván, Csilléry Klára, Erdész Sándor, Halmos István, Hofer Tamás, Katona Imre, Keszegh István, Morvay Judit, Solymos Ede.

Sokszor idézik a latin közmondást: *Habent sua fata libelli!* A könyveknek valóban történetük van; ez esetben csaknem félévszázados események is tükröződnek benne. 1948-ban neveztek ki a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetőjévé és komor idők jelentkeztek. Ott lebegett az első koncepció per (Magyar Közösség) árnyéka a múzeum felett; a racionalizálás során elengedésekre került sor, másokat vidékre helyeztek, a több párt helyét egyetlen egy foglalta el: a Mindszenty-per már lezajlott, a Rajké készülődött; a néprajz, nemzeti tudomány lévén, egyre jobban háttérbe szorult, a Magyar Tudományos Akadémia mellett vagy inkább felett a Tudományos Tanács örködött; feloszlatták a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. Kardos László először a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, majd az utcára került; ezután az Iparművészeti Múzeumba, ahonnan átkértük a Néprajzi Múzeumba; feloszlatták a Néprajztudományi Intézetet, de a néprajz a nyelv- és történettudománnyal ellentétben nem kapott tudományos kutató intézetet; Ortutay Gyulát menesztették a kultuszministerségből, pedig egyszerűen tudott segíteni; a tudományok közül a szociológia egészen háttérbe szorult. Még az is felmerült, hogy a Néprajzi Múzeumot beosztják a Magyar Nemzeti Múzeum osztályai közé. Mindezek a veszélyek láttán, úgy éreztük, hogy valami

olyasmit kell kezdeményeznünk, ami az új rendszerben is igazolja szükségességünket. Sok és hosszú tanakodás után ilyenek ítéltünk egy falumonográfiát. E munkából kiállítást kívántunk rendezni (megnyílt 1950. december 16-án) és könyvet akartunk írni. A Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának munkatársai ennek szervezésével engem bíztak meg. Rajtuk kívül néhány egyetemi hallgatót, egy külső munkatársat és egy levéltáros történelészt is bevontam a munkába.

A gyűjtés megindulása után kineveztek főigazgatónak, rá nem sokkal behívtak átképzésre a Néphadseregbe (a háborúban a 27. Székely Gyalogezredben hadapródormesterként szolgáltam). Mivel leszerelésemet itthonról sem szorgalmazták, másrészt a zászólalajamnál jól jött olyan valaki, aki a kiképzési tervet el tudja készíteni, kétszerannyi időt szolgáltat, mint amennyire behívtak. 1950 nyarán kerültem elő a Bakonyból, de a monográfia munkálatainak haladni kellett és a pártszervezet ennek irányításával Kardos Lászlót bízta meg. Ezzel magam is egyetértettem. Sokat jártam utána, hogy az Akadémiai Kiadó megkösse a szerződést, hiszen a kézirat teljesen elkészült és azt át is adtuk. Kardos személye lehetett az oka, hogy a munkálatok nem indultak meg. Hiszen vele kapcsolatban a legkisebb fizetésemeléshez is a Művelődési Minisztériumon keresztül a Pártközpont engedélyt kellett kérni. Ennek ellenére sikerült először osztályvezetőnek, majd tudományos titkárnak előléptetni. Mindez azonban nem használt és bár Kardos állandóan dolgozott a kéziraton, kénytelen voltam nyomtatásban is megállapítani: „...a munkaközösség dolgozóit családossal tölti el az a tény, hogy különböző okok miatt a monográfia a mai napig nem jelent meg” (Ethnographia 1955. 512. old.).

1955 végén úgy éreztem, hogy nem tudom tovább vezetni a Néprajzi Múzeumot s ezért lemondtam annak főigazgatóságáról és rövidesen, mint a Sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója folytattam munkásságomat (1956–1961). Kardos László a forradalom és szabadságharc leverése után hosszú időre börtönbe került. Szabadulása után jó ideig nem foglalkozhatott a kiadás gondolatával, majd korai halála – úgy látszott – végérvényesen megakadályozza a monográfia megjelentetését. Szerencsére nem így történt. Felesége Pogány Mária mindent elkövetett, hogy a kötet napvilágot lásson és ebben magam is igyekeztem segíteni. Egy kísérlet az Akadémiai Kiadónál az 1980-as évek végén már közel került a megvalósuláshoz. Az előszót Kresz Mária írta, magam pedig az egész kéziratot lektoráltam. Miért, miért nem, a megjelentetés mégsem sikerült, pedig akkor még a mellékletek is mind előkerültek.

A sajtó alá rendező Pogány Mária azonban nem nyugodott bele, hanem megteremtette a kiadás anyagi alapjait, megfelelő kiadót kerített, akit külön köszönet illet (dr. Salné Lengyel Mária), hogy a „Tiszaigazi Monográfia” csaknem félévszázados hányódás után megjelenhetett. Ilyen volt egy könyv története Magyarországon a XX. század második felében. (Bp. 1997.)

Balassa Iván

LAJOS ÁRPÁD:

A magyar nép játéka

Talán nem megszokott egy régi mű új kiadásáról ismertetőt írni, ám *Lajos Árpád: A magyar nép játéka* című, eredetileg 1940-ben megjelent könyvének reprint kiadásával a Honismeret hasábjain kivételt lehet tenni. Részben azért, mert az 1976-ban elhunyt szerző maga is egyik jeles személyisége volt a néprajzi-honismereti munkának és mozgalomnak, részben mert könyve mára már könyvtárakban is nehezen hozzáférhető, részben pedig azért mert az általa közreadott gyermekjáték gyűjteménynek ma is szerepe lehet az iskolai oktató – nevelő munkában, akár a Nemzeti Alap Tantervhez illesztve.

Lajos Árpád 1911-ben született – mesterségük révén francia földre került szülők gyermekeként – Párizsban. Tanulmányait, a család hazatérte után Miskolcon, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. Itt kötelezte el magát egy életre a néprajz mellett, rövid ideig tanársegédként tevékenykedett a magyar etnográfia meghatározó személyisége, Györfly István munkatársaként. 1938-ban visszatért Miskolcra: előbb tanárként működött, majd 1952-től a *Herman Ottó Múzeum* néprajzos munkatársa lett, ahol nyugalomba vonulásáig dolgozott.

Kutatásainak homlokterében mindig is a gyermekjátékok álltak. Bizonyára igazuk van az őt méltató egykori munkatársaknak, pályatársaknak és a záró tanulmány szerzőjének, hogy Lajos Árpád személyisége eleve meghatározta tudományos vizsgálatainak témakörét is: a gyermekjátékok, a táncos-dalos szokásalkalmak, a társasmunkák folklorisztikai kérdései és a népi díszítőművészet problematikája állt hozzá a legközelebb. Gyalog és kerékpáron bejárta az egész országot. Néprajzosként a hagyományos műveltség azon területeit ismerte és művelte leginkább, amelyek bizonyos elemeit átmenthetőnek, továbbélhetőnek vélte az újabb generációk számára is, amelyeknek a mai közösségekben is formáló ereje lehet. A róla megemlékezők mind hangsúlyozzák, hogy Lajos Árpád legalább annyira volt pedagógus és nép-

művelő, mint néprajzkutató, aki a tudását jórészt fejben hordta, s előadásait sokszor kísérte – színesítette dallal, akár táncsal, eljátszotta maga is a bemutatandó anyagot. Mindez érződik írásain is, s áthatja itt bemutatandó könyvének anyagát.

Mint a kötet értékelő, záró tanulmányát író *Kriston Vízi József* megfogalmazta, Lajos Árpád gyermekjáték könyvéhez a két világháború közötti Magyarország 15 vármegyéjének 55 településéről gyűjtött anyagot. Bár későbbi tevékenysége elsősorban Borsodhoz fűzte, első nagy munkája még tágabb horizontot vizsgál, s nem véletlen, hogy a Franklin Társulat *Magyarságismeret* című sorozatában kapott helyet a kötete. A nógrádi palócság, a matyók, a tolnai és a kalocsai Sárköz mellett szép számmal szerepelnek a kötetben a Galga mente hagyományörző községeinek dalos, mozgásos gyermekjátékai is (Galgamácsa, Verseg, Kartal stb.).

A kötet, ami tipológiai próbálkozás is volt, hét nagy csoportba rendezve adja közre anyagát, ám egészében annak organikus egységét, funkcionális rendjét hangsúlyozza. Későbbi munkái igazolják 1940-ben megjelent könyvének azt a tudatosságát, ahogy a 6 – 12 éves gyermekek legfontosabb tevékenységét kereste meg a játékokban, utalva a gyermeki játékkultúra eredeti funkciójára. A kötet valódi célját a kiadó 1940-ben pontosan megfogalmazta: „Valóságos kincsbánya ez a játékgyűjtemény, nélkülözhetetlen mindenki számára, aki az ifjúsággal foglalkozik. Elsősorban nem tudományos használatra, hanem a nagyközönség számára készült ez a könyv, ezért előadása is könnyed, tudóskodástól mentes.”

Úgy vélem, a könyv mostani, új kiadása lehetővé teszi, hogy ezek a régi játékok, ha igény van rájuk, elérhetőek legyenek. Haszonnal forgathatják a kötetet az óvodai és az általános iskolai alsó tagozat nevelő munkájában. Segíti a munka értelmezését *Kriston Vízi József* értő tanulmánya, további eligazodást tesz lehetővé az általa közölt játék-bibliográfia, ami az 1940 – 1970 közötti népi gyermekjáték-irodalom legfontosabb eredményeit adja közre. (*Herman Ottó Múzeum*, Miskolc, 1997.)

Viszóczy Ilona